

Босна и княжествата в Западните Балкани

от края на XI до края на XII в.

От всички земи, населени от сърбите през VII в., Босна най-късно излязла на историческата сцена. Тази планинска и труднодостъпна страна дълго време представлявала истинска загадка за византийци и европейци. Сведенията за нея били повече от оскъдни, а историческите събития обикновено се развивали далеч от нейните географски граници. Анонимният автор на т.нар. Летопис на Дуклянския презвитер, наричан още Барски родослов (XIII в.), се опитал да запълни липсващото с легендарни и полулегендарни сведения за босненската история. Но дори и той не посмял да надникне във времето преди последните десетилетия на Хв. Според него конфликтът между князът на Рашка Чеслав и унгарците, който завършил с гибелта на сръбския княз, започнал когато князът разгромил един унгарски отряд, проникнал в територията на Босна. Същият автор говори за легендарния босненски бан Светипук, който положил основите на босненската държава на народен събор, състоял се на Дуванското поле. Там били установени основните принципи на държавната уредба и била приета владетелската титла „бан”. Нейното потекло обаче не било свързано с митичния събор на Дуванското поле, а било очевиден остатък от времето на аварската власт на Балканите. Предполага се, че в части от Босна е била концентрирана най-значителната група аварско население, което останало да съществува и след заселването на славяните. Чрез него титлата „бан” проникнала и се закрепил на босненска земя. В този случай се натъкваме на най-сигурната нишка, която свързвала босненското развитие от XII в. с това от първите векове на славянското настаняване на балканска земя.

През XI и първите десетилетия на XII в. Босна продължавала да стои в периферията на протичащите събития. Предполага се, че там управлявали жупани, назначавани от кралете на Зета, и че тя е била под зетска върховна власт в периода на т.нар. дуклянска (зетска) хегемония. Поради своята географска изолираност босненските земи оставали встрани от процесите на сръбската държавна консолидация, независимо от това къде се премествал центърът на сръбска политическа власт. Макар и заселена предимно от сърби, Босна тръгнала по пътя на локалното обособяване и създаване на своя държавна традиция.

След 1102 г. унгарците завладели Северозападна Босна (Дони край) и така

босненската територия за пръв път влязла в допир с една динамично развиваща се централоевропейска сила. Унгарските крале не закъснели да предявят претенции за власт в цяла Босна. Първоначално тя започнала да фигурира в титлата на унгарския крал под названието Рама. През 1139 г. крал Бела II (11310 – 1141 г.) още по-ясно подсказал, че смята Босна за съставна част на своето кралство, като дал на своя син Ласло титлата „херцог на Босна“. Херцогът обаче бил малолетен и вместо него в областта управлявали с титлата „бан“ велможи, които признавали унгарската върховна власт. Че това е било така, разбираме от събитията в 50-те години на XII в., свързани с византийско-унгарското съперничество на Балканите. Тъкмо тогава, и то в извори, които могат да се смятат за сигурни (историческите трудове на византиеца Йоан Кинам и на унгареца Симон де Кеза), се споменава за босненския бан Борич, който бил унгарски васал. Той участвал със свой отряд във византийско-унгарската война от 1154 г., чиито основни сражения станали в Браничево. Знае се още, че той притежавал имоти в Славония, дадени му от унгарския крал. Споменаването на бан Борич в изворите нямало характер на сензация, което показва, че съвременниците не го смятали за homo novus в пълния смисъл на думата. Той очевидно се явявал продължител на една вече установена местна владетелска традиция, която поради изолираността на босненските земи се развивала бавно и с минимални влияния отвън. Нейните носители – босненските банове – установявали връзка с околния свят спорадично и само при екстремни обстоятелства.

Надмощието на Византия накарало бан Борич да преосмисли своята обвързаност с унгарската корона. В избухналите в Унгария борби за кралския престол той застанал на страната на византийското протеже крал Стефан IV. По време на краткото управление на този крал босненският бан се издигнал в унгарската дворцова йерархия и в 1163 г. се споменава в една унгарска грамота между най-видните кралски велможи. Този негов възход продължил около две години и завършил с детронирането на крал Стефан IV. Новият крал изпратил срещу бан Борич войска, командвана от немския рицар на унгарска служба Готфрид. След този поход босненският бан изчезнал от изворите.

По силата на споразумението между император Мануил I Комнин и унгарския крал Стефан III (1162 – 1172 г.), постигнато през 1166 г., Босна заедно с части от Далмация, Хърватия и Срем, минала под византийска власт. Византийците не успели да установят своя администрация в областта, макар че придавали голямо значение на нейното включване в имперската територия. Названието Босна за пръв и последен път фигурирало в помпозната титла, с която се окичил византийският император Мануил I Комнин след големите си победи над унгарците. Ромеите постъпили в Босна така, както в Рашка, като поверили реалната власт в областта на местни владетели и им позволили да използват традиционната вече титла „бан“. Изворите са съхранили името на един от тези банове, управлявал Босна в последния етап на византийската власт там : бан Кулин. Той се споменава само няколко дни след смъртта на византийския император Мануил I Комнин в писмо на един папски легат, изпратен със специална папска мисия в

Захълмието. В писмото на папския легат босненският бан е титлуван като „благороден и всевластен мъж, велик, бан на Босна“. Отново прави впечатление обстоятелството, че независимо от своята неочаквана поява в изворите бан Кулин не е бил непознатата фигура за Апостолическия престол и за папските легати, изпращани на Балканите.

След 1180 г. бан Кулин активно се включил в антивизантийската система от съюзи, която унищожила византийската власт в северозападните балкански земи. Изглежда, той използвал унгарско-сръбския съюз, за да се спусне от босненските планини в днешна Северозападна Сърбия и да завземе областта Кучево. В политически смисъл бан Кулин възстановил вече съществуващата традиция босненските владетели да се смятат за унгарски васали. В края на XII и началото на XIII в. той се споменава като васал на унгарската корона, а босненските земи се смятали за част от земите на унгарското кралство. От това следвало, че в църковно отношение Босна официално принадлежала на папския диоцез. Както ще стане ясно обаче от събитията в края на XII и началото на XIII в., религиозната обстановка в босненските земи била много сложна и не се вместила в традиционното разпределение на сферите на църковно влияние. Всъщност бан Кулин бил напълно автономен във вътрешната си политика. Унгарският крал нямал възможност стриктно да упражнява сюзеренни права над него и банът често предприемал самостоятелни външнополитически ходове. Типичен пример за това било установяването на официални босненско-дубровнишки отношения през 1189 г. Бан Кулин издал на дубровнишката градска община специална грамота, с която се сложили основите на бъдещите дубровнишко-босненски търговски отношения, чиято роля щяла да нарастне много в периода, когато на босненска територия заработили първите рудници за сребро.

Бан Кулин поддържал добри отношения с издигащата се династия Неманичи в Сърбия. Тези отношения били скрепени с брак между сестрата на бана и брата на Стефан Неманя – Мирослав. Към края на XII и началото на XIII в. бан Кулин бил въввлечен в борбата за власт, която избухнала между сръбския велик жупан Стефан и неговия брат Вукан. По принцип той стоял на страната на легитимно утвърдения на сръбския престол наследник на Стефан Неманя.

И все пак в края на XII и началото на XIII в. Босна станала известна на околния свят не с нещо друго, а с масовото разпространение на ереси на нейна територия. По принцип в това обстоятелство нямало нищо изненадващо, тъй като в посочения период ересите – и особено богомилството – намерили широко разпространение в Западните Балкани. Странното в босненския случай било, че тук те били повече от обикновеното и че от тях били повлияни не само обикновените хора, но още властелите и дори самият бан и семейството му. Още през 1199 г. държателят на зетския апанаж Вукан, син на Стефан Неманя и претендент за сръбския престол, съобщил на папа Иннокентий III (1198 – 1216

г.), че бан Кулин и неговото семейство били еретици. Поводът за това обвинение очевидно бил свързан с поддръжката, която банът оказал на легитимния велик жупан Стефан. То намирало потвърждения и от други сведения, които достигали до Апостолическия престол. Изворите създават впечатлението, че в изолираната и неподвластна на църковната йерархия босненска територия еретиците, наричани в изворите патарени, намирали убежище от преследванията в съседните земи и подкрепа от местните власти.

Сведенията за разпространението на ереси в Босна накарали енергичния папа Инокентий III да предприеме съответните мерки. Той наредил на унгарския крал Имре (1196 – 1203 г.) да използва прерогативите си на сюзерен и да накара своя васал бан Кулин да изкорени ересите на своя територия. Когато унгарският крал изпълнил указанията на папата, босненският владетел му отговорил, че обвиненията в ерес са безпочвени и че обвинените, включително и той самият, били истински католици. През 1202 г. обаче унгарско-босненските отношения се обтегли поради различните позиции, които унгарският крал и босненският бан заели по отношения на събитията в Сърбия. С унгарска помощ великият жупан Стефан бил свален от престола от своя брат Вукан. Бан Кулин подкрепял сваления от власт сръбски владетел и организиран поход срещу узурпатора. В хода на тези събития се очертала възможността унгарският крал да оправдае своите действия срещу Босна със задълженията си да се бори с ересите и да ги изкоренява с всички възможни средства. Унгарците използвали амбициите на Сплитската архиепископия за разширяване на нейния диоцез в Босна и се опитвали чрез нея да наложат там своето църковно влияние. В следващите години унгарската експанзия срещу младата балканска държава щяла да се води под лозунга за „кръстоносен поход“ срещу босненските еретици.

За да предотврати унгарската интервенция, бан Кулин установил преки контакти с папата. Той твърдял, че обвиненията срещу него били несправедливи, че той бил истински католик, че строил католически църкви и поддържал църковни връзки с архиепископията в Дубровник. Както по-късно станало ясно, дубровнишката църква - за разлика от сплитската - се отнасяла доста толерантно към босненските „църковни странности“, поради което била желан партньор за босненските банове. Тя дори - противно на официалната папска политика - не възразявала на използването на славянски език в богослужението в Босна. Бан Кулин изразил готовност или да приеме на своя територия папски легат, който да провери на място слухове за разпространението на ересите, или да изпрати в Рим представители на еретиците, за да бъдат разпитани от вещи в тази материя духовници. Без да чака папския отговор, бан Кулин изпратил при него делегация от духовници от далматинските градове, придружени от двама босненци, подозирани в ерес. Междувременно и папа Инокентий III изпратил в Босна своя легат Йохан де Казамарис със задачата на място да проучи характера и разпространението на „босненската ерес“.

Пристигането на папския легат в Босна съвпадало по време с свикания от бан Кулин събор на Болино поле (6 – 8 април 1203 г.). На този събор босненците с помощта на присъстващия представител на Дубровнишката архиепископия и на легата Йоханес де Казамарис заклеймили цяла серия „еретически заблуди“. Повечето от тях нямали догматичен характер, а показвали незнание на утвърдената в католическия свят литургическа и църковно-организационна практика. „Босненските заблуди“ – такива, каквито ги определя съборът от април 1203 г. – нямали преки и точни паралели с нито една от известните по това време на Балканите и в Европа ереси. Това обстоятелство е породило в науката спор за характера на разпространяваната в Босна ерес. От решенията на събора за пръв път става ясно, че босненските еретици, известни в Европа като патарени, наричали себе си християни.

Папският легат де Казамарис отпътувал от Босна в Унгария с убеждението, че е изпълнил своята мисия. Той успял да изглади противоречията между босненския бан и унгарския му сюзерен. Със себе си де Казамарис водел в Унгария сина на бан Кулин и двама изтъкнати босненски еретици. Остава неизвестно дали този син на бан Кулин е успял да се възкачи на босненския престол. Това изглежда малко вероятно предвид обстоятелствата, че в Босна още нямало правила за престолонаследието. Силна била традицията, според която съборът на властелите избирал владетеля. Впрочем след бурните събития от пролетта на 1203 г. за Босна отново престанало да се говори. Бан Кулин изчезнал от изворите, които не дават сведения дори за името на неговия приемник. Вниманието на съвременниците било отклонено от бурните събития около Четвъртия кръстоносен поход. В тази обстановка босненските земи за известно време отново се превърнали в „сива зона“.

В историческата наука на голяма популярност се радва мнението, че босненската ерес е била дуалистична по своя характер и много сходна с българското богомилство. В този смисъл Босна се сочи като пример за разпространяването му извън българските предели. Трябва да се признае, че конкретните сведения за паралели между вярванията на босненските патарени и българските богомили са твърде оскъдни и произхождат от много по-късна епоха. Повече данни има за прилика между самоназванията на еретиците в двете страни и за сходства в структурата на еретическите общини. Голямата особеност на босненската ерес било това, че тя намерила разпространение не само между селяните, но още между властелите и бановете. С течение на времето ереста се превърнала в опора на босненската държавна независимост и в оръжие срещу унгарската експанзия, осъществявана в името на налагането на „истинската католическа вяра“. Необходимо е да се спомене, че напоследък в науката се правят опити да се отрече дуалистичният характер на босненското патаренство, а следователно и връзката му с богомилството. Лансира се тезата, че босненската ерес всъщност се състояла в особена и нерегламентирана от

официалната църква форма на практикуване на християнската вяра, при което нямало църковна йерархия.

Много по-лесно е да се търсят и намерят причините за широкото разпространение и дългото съществуване на босненската ерес. Босна била труднодостъпна страна, в която и банът невинаги имал реална власт по места. В нейната планинска територия било практически невъзможно да се наложи официалната църковна йерархия. Християнството прониквало много бавно и по принцип нерегламентирано. Липсвала установена практика за подготовка на духовници. На много от съседните католически архиепископи и епископи се гледало като на проводници на чуждо политическо влияние. Освен това поради географското си разположение Босна се озовала на границата между православния и католическия свят. В Северозападна Босна по-силни позиции имал католицизмът, а в югоизточните и източните области – православието. Причудливо се смесвали още латинската и кирилската традиция, чиито графични системи намирали приложение най-вече в официалната канцелария на владетелите. При това разпределение на сферите на църковнорелигиозно влияние централните планински области оставали „ничия земя”. Тъкмо там се съхранявали и възпроизвеждали еретическите учения и еретическите практики. Планинска Босна била освен това и териториално ядро на независимата босненска бановина, където трудно прониквал и се закрепвал който и да е завоевател. Това от своя страна създавало здрава връзка между босненската държавна традиция и босненската ерес.

* * *

Възникването на новите държави на Балканския полуостров в края на XII в. и успоредният процес на упадане на Византийската империя създали на полуострова специфична геополитическа обстановка. Всички съществуващи на полуострова държави – включително „полубалканската” унгарска монархия – притежавали относително стабилни държавно-териториални ядра. За Византия това бил широкият хинтерланд на Константинопол на Балканите и в Мала Азия, за България – равнините по долното течение на р. Дунав и особено Мизия, за Сърбия – старите територии на Рашка, плюс новозавладените Косово и Метохия, за Босна – планинските области в централните ѝ части, за Унгария – панонската равнина. В тези територии владетелите чувствали властта си относително стабилна. Между тези централни държавни територии обаче се оформили обширни междинни пространства, които гравитирали от една държава към друга. Жизнеността на подобни владения зависела от политическата конюнктура и от географското им разположение. Още през този период станало ясно, че западните балкански земи, оформящи една издължена от северозапад на югоизток териториална полоса от Далмация и Югозападна Босна на север до зетското крайбрежие и албанските земи на юг, се отличавали с висока степен на

политическа раздробеност. И в следващите векове тези земи ще държат първенство в развитието на процесите на „политическа атомизация“.

Въпреки укрепването и консолидацията на Сърбия в края на XII в., земите в Захълмието (Хум) не били интегрирани стабилно в нейната държавна структура. Първоначално там управлявал един от братята на великия жупан Стефан Неманя – Мирослав. През 1198 г. той бил наследен от сина си Андрей, което показвало, че в областта се поставяли основите на местна династия, родствено свързана с Неманичи, но с развито чувство за собствени интереси и власт. По същото време, вероятно използвайки смъртта на Мирослав, претенции за власт в Захълмието предявил херцог Андраш, брат на унгарския крал Имре и държател на хърватско-далматинския апанаж от името на унгарската корона. Той успял да завладее земите северно от р. Неретва и прибавил към титлата си и названието на областта : „херцог на Далмация, Хърватия и Захълмието“. Така тази малка област била допълнително разделена и станала арена, където се сблъскали интересите на местната династия, на Сърбия, Унгария и Босна. Местните владетели също започнали да играят важна роля в събитията, но техните предпочитания били насочени към Босна. Според късните, но относително сигурни сведения на дубровнишкия историк Мавро Орбини, писал в началото на XVII в., тези власти вдигнали въстание и признали властта на босненския бан Кулин. Така областта Захълмие била поделена на три. Северно от р. Неретва били владенията на херцог Андраш. Областта Невестине, разположена в извивката на р. Неретва, била под егидата на босненския бан, но там управлявали местни владетели, а крайбрежните области Попово и Стон останали под властта на Андрей, наследник на Мирослав и племенник на управляващия в Сърбия велик жупан Стефан.

По свой начин се развивала и областта Зета, където управлявал най-възрастният син на великия жупан Стефан Неманя – Вукан. Според решението на сръбския събор от 1196 г. той трябвало да признава властта на по-малкия си брат Стефан, издигнат по волята на баща си за велик жупан. Вукан обаче водел собствена политика и търсел подкрепа в Унгария и в Папството. Папа Иннокентий III, известен с активната си политика спрямо Изтока, както и унгарският крал Имре охотно го признали за крал и за практически независим владетел на Зета. Вукан обявил официално преминаването си в лоното на католическата църква и се признал за папски васал. След това той активно се намесил в споровете за църковната юрисдикция, които се водели между архиепископиите в Дубровник, Сплит и Бар. Зетският крал бил противник на прекомерната църковна власт на дубровнишкия архиепископ и желал в неговата държава да бъде установена църковната власт на архиепископията в Бар. През 1199 г. на специален събор, състоял се в Бар, било обявено преминаването на зетските диоцези под юрисдикцията на Барската архиепископия. Същият събор взел серия от решения, които показват, че в Зета по странен начин съжителствали православни и католически църковни практики.

За да неутрализира претенциите на Вукан към престола на великите жупани, които разчитали на папска и унгарска подкрепа, през 1198 г. неговият брат Стефан също влязал в контакти с папа Инокентий III. Той изразявал готовност да се подчини на Апостолическия престол. В замяна великият жупан Стефан искал папата да го удостои с кралска титла и да му изпрати кралска корона. Въпреки усилията си да се сближи с католическия свят, сръбският владетел не успял да предотврати прогонването си от престола. През пролетта на 1202 г. той бил детрониран от брат си Вукан, който действал с унгарска подкрепа. Стефан потърсил убежище в България, а на престола на великите жупани се възкачил Вукан. Първото нещо, което той направил, било да се признае за унгарски васал. Папа Инокентий III не закъснял да вземе мерки за трайно приобщаване на Сърбия към католицизма. Той наредил на архиепископа на унгарския град Калоча да отиде в Сърбия, да се осведоми за обстановката там и да докладва за евентуалните реорганизации на сръбските епископии. В този момент в събитията се намесил българският цар Калоян, за когото прекомерното засилване на унгарското влияние в Сърбия било опасно поради изострените българо-унгарски отношения. През лятото на 1203 г. неговите войски нападнали сръбската територия и окупирали Ниш и Нишка област. Заедно с българите в Сърбия се завърнал и прогоненият преди велик жупан Стефан, който отново се възкачил на бащиния си престол. Въпреки това Вукан запазил известни позиции в управлението на страната чак до смъртта си в 1209 г. Активна роля в подобряването на отношенията между двамата братя играл другият син на Стефан Неманя – монахът Сава. Той упорито и систематично полагал основите на особени отношения на солидарност между представителите на династията Неманичи, които трябвало да действат дори и в условията на борба за власт помежду им. Вукан запазил властта си в зетския апанаж, а през 1209 г. бил наследен там от своя син Георги.

В края на XII в. изворите за пръв път споменават за съществуването на самостоятелно княжество в албанските земи. Първият княз на Алванон бил някой си Прогон, който използвал смутните за Балканите времена и кризата във Византия, за да разшири владенията си от Алванон към равнинните територии около крепостта Круя. Към 1208 г. като наследник на Прогон се споменава неговият син Димитри, който, оичитайки променената след 1204 г. конюнктура, признал сюзеренитета на Венеция. Първите князе на Алванон и Круя били представители на издигащата се албанска аристокрация, която през следващите два века щяла напълно да обсеби местната власт в отделните албански територии. Нейната сила се кореняла в здравите ѝ връзки с планинските албански общности, сред които продължавали да господстват племенно-родовите отношения.

Събитията на Балканския полуостров в края на XII и началото на XIII в. показали, че на неговата територия съществувал значителен и ненапълно реализиран сепаратистичен

потенциал. Обстановката била такава, че едно съществено политическо сътресение, засягащо някои от основните и все още авторитетни центрове на власт, можело да наруши крехкия баланс между силите на централизма и сепаратизма и да прекрои из основи съществуващата политическа карта. Ролята на такова „сътресение“ изиграли събитията от пролетта на 1204 г., когато кръстоносците на Четвъртия кръстоносен поход шурмували и превзели Константинопол.